

Ivo Frangeš

TURGENJEVSKI SMJER HRVATSKOGA REALIZMA

Rađanje i rast realističke formule u povijesti hrvatske književnosti može se pratiti prema različitim pokazateljima: utjecaj pojedinih pisaca svakako nije posljednji među njima. Dovoljno je samo pomisliti na djelovanje Bjelinskoga u ruskoj književnosti pa da se shvati istinitost ove tvrdnje. Bez Bjelinskoga, razvoj ruske književnosti tekao bi sigurno u drugačijem smjeru; a sve i da je išao istim smjerom, odvijao bi se mnogo sporije.

Dva su pisca upravo odlučujuća u razvitku hrvatskoga realizma: Šenoa i Turgenjev. Da je ostao u Hrvatskoj i da se nastavio podjednako zanimati za književnokritička koliko i za lingvistička pitanja, Jagić bi jamačno odigrao ulogu Bjelinskoga u hrvatskoj književnosti. Dovoljno je, u tome smislu, baciti pogled na njegov znameniti članak o razvitku hrvatske i srpske književnosti oko 1865, u »Književniku«, na njegove književne preglede u prvim brojevima novopokrenutog »Vijenca«, pa se uvjeriti o tome. Tvrdnja je toliko poticajnija što bi Jagić, da je ostao u Hrvatskoj i dalje se bavio književnom kritikom, uvelike potpomogao Šenou koji upravo u isti čas piše svoj po-

znati članak *Naša književnost*, u prvom broju »Glasonoš« za 1865. Ovako se, bez važne Jagićeve podrške, Šenoino djelovanje moralo oslanjati isključivo na vlastite snage, a one, u potpuno nerazvijenoj društvenoj situaciji, kakva je bila hrvatska, nisu mogle dostajati. Obratno, prilikom svoga nastupa velik zagovornik realizma, Šenoa je — kako je vrijeme prolazilo, sve više odstupao od svojih mladenačkih proklamacija; njegova publika nije (objektivno uzeto) mogla imati smisla za realističku formulu koja se prije svega očituje u njegovim pripovijestima a koju se on, upravo iz tog razloga, ne usuđuje primijeniti na svoje romane.

Šenoina literatura sva je konvergentna, usmjerena prema stvaranju nacionalnog središta, metropole kao temeljne pretpostavke nacionalnog života. S jedne strane, to je posljedica potrebe da se dokine višestoljetni manjak u sociološkom pogledu: nedostatak gradova i s tim u vezi nedostatak gradskog stanovništva koje je osnovna pretpostavka modernome konstituiranju nacije; s druge strane, Šenoa je osvjedočeni štrosmajerovac, njemu je, kao i velikome meceni, do toga da se Zagreb što prije razvije u kompletan, moderni kulturni centar. (Nerazmjer između kulturnog napora koji se pri tome mora uložiti i društvene osnovice koja taj napor uopće ne može ponijeti, ni Strossmayer ni njegovi pristaše nemaju u vidu.) Tek je u tom kontekstu, upravo nakon ostvarenja toga konteksta, moglo doći i do nacionalno motivirane relacije grad — pokrajina, središte — periferija. Kažemo: nacionalno motivirane, jer je relacija i dotada funkcionirala, ali isključivo u parovima: Beč — ostalo carstvo, car — graničari, itd. Zato se i Šenoina tema prijana Lovre počinje pretvarati od kritike naših malih prilika uopće (prije svega od kritike odnosa između naše malenkosti i nadmoći stranog vlastodržca), u kritiku nacionalnog vida te iste relacije. Prijan Lovro nije suvišan čovjek u turgenjevskom smislu; on je žrtva, zbog toga što je pripadnik malog, potlačenog naroda. Kad bi odnosi Hrvata, Slovenaca i brojnih drugih »podaustrijskih« naroda biti povoljniji, Lovro bi prestao biti — Lovro! No tek nakon što se hrvatsko društvo bar donekle konstituiralo, tek tada unutar njega mogu nastati sudbine izgubljenih, »suvišnih«, »nepotrebnih« pojedinaca. Turgenjevci su svi ekonomski zbrinuti, sve su to »bolja gospodak«; njihov grijeh i njihov problem u tome je što oni imaju socijalnu sigurnost (ono za čim Lovro toliko prirodno teži), ali tu sigurnost ne znaju iskoristiti. Ljudi bez cilja i svrhe.

U tom je smislu Janko Borisavić Ksavera Šandora Gjalskog pravi pravcati turgenjevac.

I on je aristokrat, poput Ruđina i ostalih junaka Ivana Sergejeviča; i on guta knjige, i on u knjigama nalazi utjehu, opravdanje svojoj abulicnosti. Zanimljiva je u tome smislu

paralela između Šenoina grofa Belizara iz *Branke* i Gjalskova Janka Borislavića iz istoimenog romana. U Šenoa se roman zove po junakinji, ne samo zato što je ona glavno lice, nego i zato što je ona glavni razlog Belizarovoj »konverziji«! Do Branke, Belizar je odista *suvišan čovjek*; ali suvišan u doslovnom, ne u turgenjevskom smislu riječi: on je beskoristan, jalov, nepotreban. Posjeduje sve darove što ih lijep, mlad, imućan, obrazovan čovjek može imati; ali, on je prava biblijska svjetiljka pod badnjem. Šenoa nije turgenjevac, nikako, jer on organski ne podnosi beskorisne dokonjake; a ni društvena situacija nije ih tada omogućivala. (Problem Šenoina *Diogenesa* upravo je u tome što su svi njegovi suvišnjaci otkinuti od rodne grude, što su duhom i materijalnim, klasnih interesom vezani uz Beč; a kad se ta veza prekine, problem se rješava takoreći sam od sebe!)

Borislavićeve žene isto su tako nemoćne kao i muškarci. Šenoina Branka je aktivna, ona se bori, i za svoj ideal i za svoju ljubav; ona se hvata u koštac s malogradskom učmalosti; naprotiv, u Gjalskoga, u *Borislaviću*, Dorica, i sve Dorice, unaprijed su osuđene da padnu žrtvom društvenih odnosa i muškaraca na koje su se namjerile; njihova je jedina šansa da muškarci podlegnu toj njihovoj neaktivnoj čistoci, čednosti i bezazlenosti.

Rijetki šenoinski tip (suvremenog) suvišnog čovjeka ima posve drugačiju društvenu osnovicu; plod je odnosa ugnjetenog naroda prema ugnjetavačkom narodu (upravo: prema službenim ili samozvanim predstavnicima toga »višeg« naroda), malih prema velikima, nejakih prema moćnima. Šenoinski suvišnjaci uglavnom su renegati; a i to optimistički privremeni; postšenoinski turgenjevci zapravo su sami krivi za vlastiti položaj.

Kad se Pečorin pita (B, 312) »Čemu sam živio, zašto sam se rodio?«, onda je to dilema pripadnika velikog i vladajućeg naroda. Jer, ako prihvati (nazovimo ga tako) šenoinski aktivitet, on postaje buntovnik, ide u rušenje postojećeg poretka, čak u revoluciju; naprotiv, šenoinski junak može svoju »subverzivnost« zakrinkati radom za narod, prosvjećivanjem naroda za koji i sam vlastodržac smatra da je prost i neuk. Postšenoinski turgenjevac, da bi to prestao biti, morao bi se upisati u neku stranku: mađaron ne može biti, jer to je nacionalna izdaja; ostaje mu još narodnjaštvo i pravaštvo; i jedno i drugo preslabo je da ponudi konstruktivan, tvorački program.

Uostalom, neposredno prije *Borislavića*, Gjalski se već namjerio na problem. Pišući veliki društveni roman *U noći*, Gjalski je — gotovo bi se moglo reći prirodno, pod pritiskom objektivne političke i društvene zbilje svoga naroda — izvršio podjelu uloga koja najbolje svjedoči o dilemi u kojoj se

tada nalazi mlad čovjek odnosno realističan pisac u Hrvatskoj. Odgovor se može dati kombinirajući autorov životopis i njegovo djelo. Ponajprije, mladi, posve mladi Gjalski, pristaša je »ekstremnih« pogleda: on je i pravaš i čitač socijalkomunističke literature onoga vremena. Sve to traje vrlo kratko. Rođen 1854, Gjalski iste (1871) godine doživljava dva teška udara: Kvaternikova buna (u nacionalnim razmjerima) i Pariška komuna (u internacionalnim). Sublimnu »suvišnost« Kvaternikova heroizma nije bilo teško spoznati; već su njegove posljedice u javnom životu Hrvatske bile dovoljne za takvo otrežnjenje. A za makar približno razumijevanje zbivanja oko Pariške komune tražila se drugačija osnovica od totalne europske periferije, sastavljene od cigle četiri »civilne« županije, u kojoj glavni grad ima jedva nešto više od dvadeset tisuća stanovnika. Zagreb, doduše, ima Akademiju (kao i Pariz!), ali njegovo malobrojno građanstvo (ne gradsko stanovništvo!) tek mora progovoriti nacionalnim jezikom; tu valja, kako piše u jednoj noveli Ivan Trnski, »našoj knjizi osvjetlati lice i našem jeziku izvoštiti prvenstvo.« Gdje je tu onda usporedba s Parizom? Pa ipak je Gjalski kratko vrijeme ponesen Marxovim idejama, da bi se — zahvaljujući boravku u Beču — 1874. odrekao socijalizma i prihvatio neku vrstu građanskog liberalizma. Sve to ne bi imalo većeg značenja da Gjalski u romanu *U noći* ne prikazuje upravo svoje mlade dane i raspoloženje zagrebačkih studenata u sedamdesetim godinama prošlog stoljeća. U životopisnim crticama Gjalski spominje kao jednoga od glavnih učitelja u to vrijeme upravo Turgenjeva, ali mu on više služi kao utjeha u bečkom samovanju, daleko od rodnoga Zagorja. Tu se u njemu stvara turgenjevskaja relacija: »zagraničnost« — domovina, tu on, u donekle turgenjevskoj situaciji, ima zavičajno društvo, vodi duge, »turgenjevskije« rasprave o tome što bi valjalo učiniti za boljitak domovine, tu poput Turgenjevljevih junaka traži svoje životno opredjeljenje. Sve je slično Turgenjevu i njegovoj literaturi: i Gjalski ima svoje lovce i svoje zapiske, svoje plemiće i svoje kurije, toplu atmosferu u starim plemenitaškim domovima i beskrajnu glagoljivost koja je više dobroćudna nego svrhovita. Tek, u njega nema junaka koji se gube u dalekim putovanjima; oni se s tih putovanja vraćaju, pokušavaju kod kuće naći istinski smjer svom životu, ali im to ne polazi za rukom. Takva je sudbina Janka Borislavića. Roman *U noći*, međutim, ima drugačiju podjelu uloga. On kao da služi poput prethodnog objašnjenja svim kasnijim junacima Gjalskoga. Dva mladića na pragu života. Jedan, Narančić, idealan u svemu, čak i u društvenoj poziciji: ima sve što mladić može poželjeti, od imutka do lijepe vjerenice; privremeno skreće s puta, zaljubljuje se u kovačićevska fatalnu zrelu ljepoticu, neko vrijeme zanemaruje sebe i obveze prema svome zaostalom

narodu, a onda se raskajano vraća svojim idealima. Drugi, Kačić, sin osiromašena posjednika, pravaš, brani svoje ideale dokle god je to moguće, a onda na kraju popušta i, uza sav svoj pravaški verbalni radikalizam, potpisuje na kraju izjavu lojalnosti režimu, pljuje na vlastito osvjedočenje i — dobiva državnu službu. Nije teško ustanoviti da »idealni« Narančić odgovara otprilike prosječnom junaku Turgenjevljevih romana (uz korekturu »pokajanja« i povratka idealnoj djevojci koju je, na trenutak, zanemario), dok je Kačić više postšenoinska subvarijanta prijana Lovre koji se od neimaštine i samoubojstva spašava, da upotrijebimo jednu kasniju sintagmu Gjalškoga, pronevjeravanjem vlastitih ideala.

Gjalski je, braneći svoj roman, upozorio u autobiografiji da se navlas isti kačićevski slučaj odigrao u zbilji u trenutku kad je još tiskarsko cmilo njegova romana bilo vruće. Ne samo jedan, slučajeva je bilo više: Khuen je vještim i prokušanim potezima znao lomiti i kupovati malaksale mladenačke radikaliste. Životni put pjesnika Harambašića najbolja je ilustracija tih sudbina. Harambašić se nije dao ni kupiti ni potkupiti, odbio vladinu stipendiju za Pariz, zbog pisanja dospio u zatvor, izgubio zaručnicu, upropastio svoje šanse kod kćerke Josipa Eugena Tomića, zlopatio se, ostajao bez kruha, propio se, i na kraju stupio u brak koji je imao više terapijski karakter; napadali su ga i napuštali oni koji su ga nekad najviše uznosili, a on je — nakon svega potpisao kapitulaciju koju je bezuspješno odgađao dvadeset i pet godina; jedva se uhljebio da bi nakon dvije godine završio — u ludnici. To je mehanika sila koja je ravnala sudbinama članova realističke generacije! Gjalski je društvenu analizu *U noći* završio bolnim krikom: — Značajeva, značajeva nam treba! — Ali je sav njegov dalji razvitak pokazao da su sami značajevi (ako nemaju Narančićevu socijalnu sigurnost) nemoćni. Prvi pravi turgenjevac Gjalskoga, Janko Borislavić, godinu dana »mlađi« od Kačića, nakon što je faustovski pročitao sve i okušao sve, čak i djevičansku ljubav Doričinu, zbunjen, prazan i »suvišan« završava kao samoubojica.

U opsežnoj studiji o djelovanju ruskih pisaca na hrvatsku književnost Josip Badalić točno upozorava da »naš realizam nije u cijelosti preuzeo Turgenjeva: najljepša socijalna intonacija u ranijim Turgenjevljevim djelima (*Lovčevi zapisi*) nije odjeknula određenijom inspiracijom kod naših realista, osim možda djelomično kod autora *Mrtvih kapitala*« (300). Točno. Jer, paradoksalno govoreći, Hrvatska je u pogledu kmetstva i njegova ukinuća, stajala ispred carske Rusije: u nas je kmetstvo još 1848. ukinuo Jelačić (kojega Europa zna isključivo kao psa čuvara carske reakcije!), dok je ruski seljak »slobodu« dobio istom 1861. Paradoksalno je da hrvatski realizam od

Turgenjeva ne preuzima realizmu svojstvenu društvenu kritiku, o kojoj govori Badalić, nego prije svega ono što je u njegovoj literaturi — najliterarnije: ugodne razgovore »pod starim krovovima« i ljubavne zaplete koji u Turgenjeva imaju kompozicijsku i psihološku vrijednost, dok su za našeg čitatelja prije svega zaplet koji uzbuđuje sam po sebi, svojom prirodnom napetošću. Ta toliko privlačna geometrija ljubavne igre sve je više osvajala hrvatske pisce pa im je Turgenjev, kako vrijeme prolazi, privlačniji kao slikar ljubavne (prije svega ženske) psihologije negoli kao društveni kritičar. Najkrupniji rezultati hrvatskog turgenjevizma svakako su romani Gjalskoga (*Janko Borislavić, Na rođenoj grudi* i, donekle, *Radmilović*), Josipa Draženovića i Frana Mažuranića lirske crtice (*Iskrice* odnosno *Lišće*), nastale pod očitim dojmom *Semilia*, i glavnina Leskovarova djela (*Jesenski cvijeci, Propali dvori* i *Sjene ljubavi*). Ali bi se za Turgenjeva, kao što se to s pravom govori o Senoi, moglo također ustvrditi da je i on jedan od tvoraca hrvatske čitalačke publike. Jer u sedamdesetim i osamdesetim godinama prošloga stoljeća, sigurno su njih dvojica najčitaniji pisci u Hrvatskoj! Istom tada počinju im to prvenstvo ne otimati nego osporavati njihovi učenici Kumičić i Gjalski, pri čemu valja upozoriti na dvoje: prvo, da su razlozi tog podjeli interesa dobrim dijelom stranački: da Kumičića čitaju i uznose prije svega pravaši, a da je Gjalski zapravo nastavljač Senoiine umjerene, štrosmajerovske linije, i u književnosti i u političkom opredjeljenju; drugo, da je Gjalski podjednako i Senoin i Turgenjevljev učenik, i da je Kumičić-pravaš intimno vezan za Senou a da u svome programatskom istupu *O romanu*, ne zaboravlja odati priznanje Turgenjevu, premda mu to više služi kao dokaz obaviještenosti nego umjetničkog duga; no i to ima književnopovijesnu važnost. Kako mu drago, Turgenjev je nazočan u dojednom piscu hrvatskog realizma, a sjetni pesimizam koji tako često provijava njegovim pripovijedanjem morao je naći odziva i u srcima hrvatskih pisaca koji su, pozivajući se na Schopenhauerovu filozofiju i Turgenjevljeve junake, sebi i svojoj publici objašnjavali slom zbunjenoga građanstva koje je — još do jučer, bez imalo sumnje — vjerovalo u realnost Senoina optimizma a onda ostalo bez otporne snage da izdrži Khuenovu podmuklost.

Slaveći stotu obljetnicu Turgenjevljeva rođenja, Prohaska je 1919. prvi broj »Savremenika« otvorio retrospektivnim člankom *Turgenjevski realizam*. Teza je bila: našim se realistima Turgenjev toliko omililo jer su njegovi junaci svi odreda — romantičari. Taj spoj dao je onaj specifični plod koji Prohaska naziva turgenjevskim realizmom. No Prohaska se uglavnom zadržava na Gjalskom i donekle na Kozarcu; Leskovara i ne spominje, premda je upravo on estetski najvredniji plod hr-

vatskog turgenjevizma. Vjerojatno je to zbog završne teze koja svjedoči da je Prohaski još 1919. Turgenjev pisac koji djeluje, koji bi morao djelovati. Jer, po njemu, hrvatski je realizam stao na pola puta, zanio se isključivo romantičkim junacima Turgenjeva kao što su Rudin i Lavrecki, dok je Bazarove zaboravio. Koliko to nije točno pokazao je, u jednoj od svojih brojnih turgenjevskih studija Aleksandar Flaker (*Hrvatski Bazarovi i Neždanovi, Književne poredbe* 1968) obezvrijedivši tako Prohaskinu tezu koja se i bez te protivne dokumentacije teško držala.

Mnogo je zanimljivije upitati se (Flaker je i tu pribavio golemu dokumentaciju) kako to da je Turgenjev djelovao više na hrvatsku pripovijetku negoli na hrvatski roman. Tvrdnja da je kompozicija slaba strana Turgenjevljeva neće biti da je sasvim utemeljena. Ponajprije, osim Šenoe, hrvatske je realiste pripovijedati naučio upravo Turgenjev; a što se kompozicije tiče, Kovačić je, u pitanjima kompozicije, prema hrvatskim turgenjevcima pravi rušitelj, pa uza sve to njegova *Registratura* vrijedi više nego njihove pomne konstrukcije! Odgovor je vjerojatno u tome što su hrvatski realisti nastupili nakon sloma šenoinske vizije »hrvatskoga akvarijuma« i što svu poziciju hrvatskoga realizma nadahnjuje upravo ta izgubljenost pred suprotnošću: široki svijet i uska, mala, porobljena domovina. Tu je, često, i sama nacionalna egzistencija dovođena u sumnju; a kamoli tek položaj i djelovanje književnosti u njoj! Osim Gjalskoga, svi su hrvatski realisti puka sirotinja; jedini Gjalski zna da se, nakon svih udaraca režima, ipak ima gdje povući: pod vlastiti »stari krov« i u vlastite literarne vizije.

Danas, o stotoj obljetnici smrti Ivana Sergejeviča, mi se naravno ne možemo poput Prohaske upitati: djeluje li Turgenjev u suvremenoj književnosti, općoj i hrvatskoj? Danas je takvo pitanje prije svega književno-povijestan problem: kako je djelovao kad je djelovao, i koliko toga djelovanja ostaje danas kao neuklonjiv »sastojak« našeg poimanja književnosti i našeg književnog ukusa?

Jedan primjer. Turgenjev je, recimo, neuklonjiv iz američke književnosti, zahvaljujući djelovanju na Henryja Jamesa. Posredno, ne samo izravno, vlastitom snagom, on djeluje i danas na sve čitače Jamesove. Turgenjev, dakako, nije nazočan u suvremenoj književnosti na način, recimo, Dostojevskog; ali je svako izdanje Turgenjevljevih djela, sabranih djela, siguran uspjeh kod publike. Dijelom i zato što publika u njemu prepoznaje dio vlastitog poimanja literature, poimanja naslijeđenog iz tradicije nacionalne književnosti. I drugi dio pouke istog primjera. U doba hrvatskoga realizma Turgenjev je bio uziman kao pisac idealan u našim prilikama; nasuprot Zoli, koji je »razoran«, »otrovan«, »defetističan«. A upravo James, pun iskre-

nog divljenja; navodi kako je Turgenjev branio Zolu u času kad su *Assommoir* obustavile novine u kojima je izlazio u nastavcima. Bi li mu to oprostili hrvatski protivnici naturalizma, teško je reći. Ali da je Turgenjev, kao svaki veliki predstavnik prethodne stilske formacije, u sebi nosio i klicu buduće, zolijanske, to je posve očito. Uza sve poštovanje prema Zoli i njegovu djelu, danas, kad je prošlo osamdeset godina od njegove smrti, moglo bi se ustvrditi da je Turgenjev čitaniji pisac od Zole, koji je, u svoje vrijeme, pridonio njegovu »demontriranju«. Za književnog historičara to je znak da za popularnost i nazočnost pojedinih pisaca, stotinu ili osamdeset godina poslije njihove smrti, nisu presudne teorije i poetike nego prije svega sposobnost pripovijedanja. A u njoj je Turgenjev bio nenadmašan majstor; njome je i privukao tolike hrvatske čitatelje koje mu je, već navikle na taj dar prikazivanja, predao domaći majstor, August Šenoa.